

המשגת התגובה היהודית: בין עמידה להתנגדות

אחת ההתפתחויות החשובות שחלו בחקר השואה בשנים האחרונות היא הבחינה המחודשת של מושגי יסוד שהנחו את המחקר במשך שנים והעמדתם בסימן שאלה. כך למשל ההתפתחויות הרבות שחלו בדיון על היחסים בין יהודים לפולנים בשואה קשורות גם (אם כי לא רק) להבנה שאין להסתפק בחלוקה הפשטנית של הפולנים לחסידי אומות העולם, אדישים ומשפטי פעולה. לצד ההבנה שאדישות מתארת היעדר פעולה ולא מוטיבציה ושאוּפי מעשיהם של המכונים משפטי פעולה השתנה לאורך הזמן ובהתאם למקום ולנסיבות, ההבנה שהמושג "חסידי אומות העולם" הוא מושג מוסרי ולא היסטורי מזמנת התייחסות מורכבת יותר הן לפעולות להצלת יהודים הן לפעולות לפגיעה בהם. משנת 1981 יד ושם מעניק אפוא את התואר חסיד אומות העולם למצילי יהודים בין שמעשי ההצלה שלהם נמשכו שעות אחדות ובין שנמשכו חודשים ארוכים; בין שהצילו אדם אחד ובין שהצילו יהודים רבים; בין שפעלו באופן עצמאי ובין שפעלו בשיתוף. בכך התואר מבטא את האמירה היהודית, שאף מוטבעת על המדליה המוענקת לחסידי אומות העולם ומופיעה בתעודה, "כל המקיים נפש אחת מעלים עליו כאילו קיים עולם מלא". אך גם אם בקטגוריה מוסרית זו אין משמעות למספר האנשים שניצלו, לאופי מעשה ההצלה או למשך הזמן שלו, מבחינה היסטורית בהחלט יש לפרטים אלו חשיבות רבה. אין דומה מעשהו של אדם שסיפק תעודות (מזויפות או אמיתיות) ליהודים שחיו בזהות בדויה למעשהו של מי שהסתיר בארון ביתו ילד במשך ימים או שבועות או למעשיו של מי שתמך בחמישה-עשר יהודים מסתתרים במשך חודשים ארוכים. העובדה שהגדרת חסידי אומות העולם של יד ושם – שהיא במהותה הגדרה אתית ומוסרית – הפכה להיות הבסיס העיקרי לדיון ההיסטורי, סיפקה תשתית לדיון בסוגיית יחס האוכלוסייה הלא-יהודית ליהודים בראשית המחקר. אך כעת, עם התקדמות המחקר בתחום, ניתן לדון הן בהצלת יהודים בשואה הן בפגיעה בהם באופן מורכב יותר גם במנותק ממושג זה.¹

בדפים הבאים אבקש לטעון כי באופן דומה על עולם המחקר להשתחרר מהמושג "עמידה", שאף הוא מושג מוסרי ולא מושג היסטורי. ייתכן שיש לו מקום בזירה החינוכית ובפעולות הנצחה,² אך תרומתו לדיונים היסטוריים עכשוויים מצומצמת, והוא אף מגביל

¹ ראו דיון מקיף בכך בחיבורי: Havi Dreifuss, *Changing Perspectives on Polish-Jewish Relations During the Holocaust*, Jerusalem: Yad Vashem (2012), pp. 77–81.

² ראו למשל את האוסף בעריכת איתמר לוי, רוח בסערה: קובץ מקורות על עמידה רוחנית בתקופת השואה, גבעת חביבה: מורשת (תשע"ט).

את היכולת לנתח בביקורתיות תופעות חשובות ומרכזיות שרווחו בקרב יהודים ולא-יהודים בשואה.

* * *

המושג "עמידה" התגבש בשנות החמישים והשישים בקרב ניצולי השואה אשר היו לחוקריה הראשונים של התקופה, ובכללם נתן עק, מארק דבורז'צקי ואחרים.³ המושג נועד לערער את התפיסה הדיכוטומית שרווחה באותם הימים: גבורה, התנגדות ומרד – לעומת שיתוף פעולה ו"הליכה כצאן לטבח". ואף שהמושגים מרד והתנגדות לא הוכנסו לשמו הרשמי של "יום השואה והגבורה", חוקרים אלו, וניצולים רבים אחרים, חשו כי הדגשים שהלכו והתבססו בחברה היהודית בארץ ובעולם בקשר לשואה אינם מבטאים את תגובותיהם המגוונות של היהודים בתקופה זו.⁴

תחושה זו באה לידי ביטוי ממשי בכנס המדעי הראשון שארגן יד ושם בשנת 1968, אשר הוקדש לנושא העמידה היהודית בתקופת השואה. בכנס נדרשו כמה מהדוברים לאפיין את המושג "עמידה"; אחד מהם היה מארק דבורז'צקי, אשר תיאר אותה כ"מרד היהודי הנפשי המוסרי, הרוחני התרבותי של היחיד ושל הכלל לשמירה על צלם האדם". דבורז'צקי ניתח תופעות של חיי דת, תרבות ותיעוד וראה ב"עמידה" ביטוי של נון-קונפורמיזם יהודי שנועד "לעשות את ההפוך לעוונותיהם ולמזימותיהם של הנאצים: להשמיד את היהודי, לשלול ממנו את דמותו האנושית ולהפכו ל'אבק אדם' ערב מוות".⁵ הגדרתו זו של דבורז'צקי עוררה עליו ביקורת קשה מצידו של ישעיהו טרונק, שתהה על עצם השימוש במושג הא-היסטורי הזה. טרונק דרש לדבר גם על היפוך המצב, כלומר על קריסת החברה היהודית והפרט היהודי, ושאל: "אם [יש] ל'עמידה' משמעות חיובית גרידא, או שמא 'עמידה' פירושה גם עמדה, התנהגות או מעמד שאנו מכנים 'לא מוסרי'"; לדבריו:

אסור לנו להיתפס לאפולוגטיקה ולהתעלם מן הצדדים האפלים שבעמדות וברכי התנהגות של יהודים, שאנו מציינים היום כשליליות. כל העובדות שד"ר דבורז'צקי הביא הן נכונות במאה אחוז, אולם כדי לקבל תמונה מאוזנת של "עמידה" ושל עמדה יהודית בעת הכיבוש הנאצי, אין גם להתעלם מכך, שהיו אמהות אשר עזבו

³ בעז כהן, הדורות הבאים איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלית, ירושלים: יד ושם (תשע"א), עמ' 348–352.

⁴ רוני שטאובר, הלקה לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים: יד בן צבי (תש"ס), עמ' 84–95; Avinoam J. Patt, *The Jewish Heroes of Warsaw: The Afterlife of the Revolt*, Detroit: Wayne State University Press (2021).

⁵ מאיר דבורז'צקי, "העמידה בחיי יום-יום בגיטאות ובמחנות", בתוך: העמידה היהודית בתקופת השואה: הרצאות ודיונים בכנס הבין-לאומי של חוקרי השואה, ירושלים, ניסן תשכ"ח, ירושלים: יד ושם (תשל"ל), עמ' 121–143, בעמ' 121.

את ילדיהן וילדים אשר עזבו את הוריהם. אל לנו לעצום את העיניים בפני עובדות אלה אם רוצים אנו בתמונה שלמה.⁶

דברים נוקבים אלו זכו למענה חריף לא פחות מצידו של דבורז'צקי, אשר חזר והדגיש את המחויבות שלו כהיסטוריון לאמת ההיסטורית. אך דבורז'צקי המשיך והסביר את ההקשר שבתוכו התקיים לתפיסתו הדיון במושג "עמידה". בראש ובראשונה הוא הצביע על התפיסה הרווחת (בזמנו) בדבר רמתם המוסרית הירודה של קורבנות השואה, שהלכו למוות "כצאן לטבח יובל" ואפילו נתפסו אשמים במותם שלהם, ואף התריס: "האומנם רק הפארטיזאנים הצילו את הכבוד היהודי? [...] מה הייתה יכולה להיות עמידתו של עם ללא נשק ביד, של עם לא למוד נשק?" לסיכום טען דבורז'צקי: "לא לאפולוגטיקה אני קורא לגבי היהודים בשואה, אלא למחקר אובייקטיבי ביותר, כי אך הוא הוא המשכנע. [...] גם המחקר על העמידה היהודית היום-יומית בגישאות ובמחנות צריך ליהפך לנחלת הכלל".⁷ הדיון האקדמי במושג "עמידה" צמח אפוא בתוך אווירה ציבורית שהייתה ביקורתית עד מאוד כלפי ניצולי השואה והיה משום דרישה אינטלקטואלית של היסטוריונים שהיו גם ניצולים להציג הן את הצדדים השליליים והן את הצדדים החיוביים של תגובות היהודים בשואה.

מושג זה אכן נתן בזמנו מענה למגוון שאלות שעלו מהשימוש במושגים המוגבלים "התנגדות אקטיבית" ו"התנגדות פסיבית" ואפשר דיון במגוון יוזמות שנקטו יהודים בתחום התרבות, הדת, החינוך והפוליטיקה. בה בעת, עם התפתחותו של חקר השואה כתחום העומד בפני עצמו ועם חילופי דורות החוקרים, נוצר גם שיח אקדמי על גבולות המושג, וחוקרים שונים התפלמסו על הקשרים המורכבים – חפיפה, הכלה, סתירה – שבין עמידה, התנגדות, מחתרת, מחאה ועוד. דיונים אלו, הנמשכים עד עצם היום הזה, לא הוליכו להגדרה ברורה של המושג "עמידה" אלא בעיקר תרמו להרחבה ניכרת של הפעולות הנכללות בו.⁸

הדבר ניכר היטב בספר "מות העיירה", ספרו האחרון של מורי ורבי יהודה באואר, אחד החוקרים המזוהים ביותר עם המושג "עמידה". בחיבורו פירט באואר את הרשימה הארוכה של פעולות המשתייכות ל"עמידה" וכלל בהן מאמץ לקיים חיים רגילים; הישרדות בעלת

⁶ "ויכוח", שם, עמ' 146–147. יש לציין כי בספרי הכנסים המוקדמים הללו הדיונים שהודפסו חשובים לא פחות מההרצאות עצמן.

⁷ שם, עמ' 148–150.

⁸ דן מכמן, *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, תל אביב: מורשת (תשנ"ח)*, עמ' 159–189. ביטוי להרחבת המושג במידה ניכרת עולה מהמאמרים שקובצו בתוך: Patrick Henry (ed.), *Jewish Resistance against the Nazis*, Washington DC: Catholic University of America Press (2011). וראו גם: Wolf Gruner, "Defiance and Protest: A Comparative Microhistorical Reevaluation of Individual Jewish Responses to Nazi Persecution", in: Claire Zalc and Tal Bruttman (eds.), *Microhistories of the Holocaust*, New York: Berghahn (2017), pp. 209–226.

משמעות מבחינת התרבות היהודית או מבחינה אוניברסלית; אספקת סחורות; הברחת מזון; עזרה הדדית; מתן סעד למבוגרים; ניהול בתי תמחוי; השגחה על ילדים קטנים; החזקת בתי יתומים; חינוך וארגון לימודים לנערים ולצעירים; ארגון שירותי בריאות בהיקף רחב ככל האפשר; פעילות תרבות בדמות הרצאות, קונצרטים והצגות תיאטרון; כתיבת ספרות מחתרתית, פוליטית ולא פוליטית – יומנים, שירה, מסות דתיות, דרשות; פעילות של תנועות נוער; פעילויות לחיזוק רוחם של היהודים; ועוד ועוד.⁹

רשימה זו – שאף ניתן להרחיב אותה – מרשימה עד מאוד. ברם מעבר לעצם ציון קיומן של הפעולות הכלולות בה, ממדיה הרחבים והעמומים אינם תורמים להבנתן. היא מכילה מגוון עצום של פעולות: פעולות של פרטים ושל ארגונים וקהילות, של מנהיגי קהילה (תהיה הגדרתם אשר תהיה) ושל "יהודים סתם"; פעולות מאורגנות ומתוכננות ומעשים ספונטניים; פעולות לעזרה חומרית ופעולות בתחום הרוח, התיעוד החזותי וחיי הדת. עצם המגוון הזה תורם לאופי החמקמק של המושג.

לאור התפתחות המחקר, הכללת פעולות רבות כל כך בקטגוריה מושגית אחת, שהייתה הכרחית בעבר להבנת המציאות ההיסטורית המורכבת, יוצרת עמימות ושוב אינה תורמת לניתוח הביקורתי. הווה אומר, מה שהתחיל מרצון להשתחרר מדיכוטומיה פשטנית הפך לימים למגבלה קונספטואלית, שאינה מקדמת בהכרח דיון מעמיק. כיצד ניתן למשל להשוות בין פועלם של מורה שהמשיך ללמד ילדים צעירים בגטו, של אדם שהחליט לתעד את גורל היהודים בשואה ושל קבוצת יהודים שהתאגדו יחד כדי לשמור מצוות במחנה? אילו תובנות היסטוריות ניתן לגזור מדיון בפעולות שונות כל כך המשתייכות לכאורה לאותה מסגרת מושגית? לאמיתו של דבר, אפילו ניסיונות להשוות פעולות "עמידה" דומות יותר זו לזו חושפים את מגבלות המושג, בין שנידרש לפעולות שנקטו במקום מסוים או לניתוח דפוסיים דומים של תיעוד יהודי ובין שנעייץ במעשים סותרים שנכללים בהגדרתו.

בגטו וילנה לדוגמה היו פעילויות רבות שאפשר לראות בהן "עמידה": ארגון שירותי בריאות, פעילות פוליטית, תיעוד, ועוד. לפחות שתיים מהן התמקדו בכספי הרוח היהודיים: פעילות ספריית הגטו וציון השאלת הספר המאה אלף בסוף 1942, והפעילות של בריגדת הנייר.¹⁰ שתיהן עסקו בספרים באותו גטו, אך היו מעורבים בהן אנשים אחרים ומאפייניהן היו שונים בתכלית: האחת הייתה פעילות גלויה, האחרת נעשתה במחתרת; האחת המשיכה פעילות מלפני מלחמה, האחרת הייתה תוצאה של מציאות חסרת תקדים. אמת, שתי הפעילויות הללו עסקו בעולם הרוח, אבל רק זו של בריגדת הנייר עסקה בשימור חומרי

⁹ יהודה באואר, מות העיירה (תרגום: עתליה זילבר), ירושלים: יד ושם (תשע"א), עמ' 134, 253.

¹⁰ דוד אליהו פישמן, מחתרת הנייר: המלחמה על אוצרות הרוח של ירושלים דליטא (תרגום: סיון בסקין), ירושלים: מאגנס (2020). השאלת הספר המאה אלף צוינה ב-13 בדצמבר 1942 ונזכרה ביומניהם של הרמן קרוק ושל דוד רודשבסקי. ראו גם: דו"ח הספרייה וחדר הקריאה, 1942–1944, ארכיון יד ושם (איו"ש), JM1195 (אוסף סוצקבר קאצ'רגינסקי), מסמך 370.

של נכסיו. אם כך, מה אפשר ללמוד על ה"עמידה", על יוזמי הפעולות המרשימות הללו או על הגטו שבו הן נוצרו מעבר לכך ששתיהן הוגדרו "עמידה"?

שאלה דומה אפשר לשאול גם על התיעוד היהודי מתקופת השואה, שהוא קטגוריה חשובה בתוך פעולות ה"עמידה". אכן, קשה להפריז בחשיבותם של מסמכים שכתבו יהודים לאורך שנות השואה במגוון שפות ובארצות שונות. אך בשנים האחרונות החל עולם המחקר להתעמק גם בתיעוד החזותי של רדיפת היהודים ורציחתם.¹¹ אומנם רוב התיעוד הזה צולם בידי הגרמנים וצופים אחרים, אך ישנו גם תיעוד חזותי יהודי שמבטא את המושג "עמידה", ובכללו התמונות שצילמו מנדל גרוסמן והנריק רוס בגטו לודז' ושלוש התמונות שצילמו אנשי הזונדרקומנדו באושוויץ.¹² גם כאן מדובר בשתי פעולות דומות לכאורה: תיעוד חזותי שהוא בגדר "עמידה". אלא שגרוסמן ורוס היו צלמים לפני המלחמה, ואילו צלמי הזונדרקומנדו לא עסקו בצילום טרם המלחמה; גרוסמן ורוס תיעדו חיים הולכים ונמוגים מתוך רצון לשמרם – אנשי הזונדרקומנדו ביקשו להזעיק את העולם. אם כך, מה ניתן ללמוד על התוצרים הדומים לכאורה אך שונים במהותם של שתי פעולות "עמידה" אלו?

יתרה מזו, לפעמים שני מעשים סותרים נחשבים מעשים של "עמידה" ומדגימים אף הם את מגבלות המושג. במקורות רבים – חזותיים וכתובים – מתועדים יהודים אורתודוקסים שלא ויתרו על הזקן ועל הלבוש היהודי המסורתי למרות הסכנה הגדולה. שמירה על חזות יהודית על אף ההשפלה והביזוי, יש בה מן ה"עמידה". אך יהודי אשר קיבל את דעת רבניו שפסקו כי חובה לגלח את הזקן כדי לשמר את החיים – בבחינת "וחי בהם" או "קידוש החיים" – גם הוא ביטא את רוח ה"עמידה" על ידי שינוי סממני הפולחן הדתי לכאלה התואמים את מציאות השואה.¹³ אלא שאם שתי פעולות הפוכות – גידול הזקן וגילוחו – נחשבות שתייהן "עמידה", מה ניתן ללמוד על עצם המושג? האם אפשר כלל ללמוד עליו דבר מה? לנוכח המגוון הגדול כל כך של פעולת שיש בהן מן ה"עמידה", מושג זה

¹¹ דן פורת, הילד: מסע בעקבות תצלום (תרגום: אורי שגיא), אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר (תשע"ג); עופר אשכנזי, "זיכרון יהודי של עבר גרמני: יהודים מצלמים את גרמניה בתקופת הרייך השלישי", ציון פו, ב (תש"פ), עמ' 294–263; Tal Bruttmann, Stefan Hördler, and; Christoph Kreuzmüller, *Ein Album aus Auschwitz*, Darmstadt: WBG (2019); Martin Cüppers, Annett Gerhardt, Karin Graf, Steffen Hänchen, Andreas Kahrs, Anne Lepper, and Florian Ross, *Fotos aus Sobibor: die Niemann-Sammlung zu Holocaust und Nationalsozialismus*, Berlin: Metropol-Verlag (2020); Wendy Lower, *The Ravine: A Family, A Photograph, A Holocaust Massacre Revealed*, Boston and New York: Houghton Mifflin Harcourt (2021).

¹² מיכל אונגה, לודז': אחרון הגטאות בפולין, ירושלים: יד ושם (2005), עמ' 500–501.

¹³ Havi Dreifuss, "Gerer Youths in the Holocaust: A Representative Blind Spot in Holocaust Research", *Polin* 33 (2021), pp. 371–399, on pp. 381–383.

אינו מסייע לנו לאפיין, לתאר או להבין את המעש ואת חוסר המעש בקרב הציבור היהודי בתקופת השואה.

זאת ועוד, רשימת הפעולות הארוכה הנכללת ב"עמידה" לא הצליחה להתגבר על המכשלה היסודית, והיא שמושג זה ביסודו אינו מושג היסטורי, ולכן נפקד מקומו מדיונים היסטוריים אחרים. המושג "עמידה" לא התבסס כקטגוריה מחקרית בשום תקופה היסטורית אחרת, וקשה למצוא דיון על "עמידה יהודית" בשנות החורבן, במסעי הצלב או בפרעות ת"ח-ת"ט. אמת, גם בתקופות הללו ננקטו פעולות לחיזוק רוחם של היהודים ולשמירה על הדת ונכתבו יצירות למיניהן – אך פעילות זו נותחה בלי להידרש למושג "עמידה", המתייחד לדיון בשואה. שימוש במושג, כל מושג, שאינו קיים בשיח בן הזמן והוא מתקיים אך ורק בהקשר של תקופה היסטורית אחת – ולאמיתו של דבר חל רק על קבוצה אנושית אחת, היהודים – הוא שימוש בעייתי עד מאוה.¹⁴

אם כך, המושג "עמידה" שצמח בראשית חקר השואה, על ריבוי הקטגוריות שלו, אופיו האי-היסטורי וניתוקו מהקשרים רחבים, אינו מקדם דיון מעמיק וביקורתי בתופעות שהוא מתיימר לנתח, והוא אף מציב אתגר ממשי עבור חוקר השואה. משום כך אינני מבקשת לנסות להגדיר מחדש את המושג "עמידה", את יחסו עם מגוון הגדרות חלופיות או את גבולותיו.¹⁵ במקום זאת אני מבקשת לאמץ התייחסויות מוקדמות יותר של באואר למושג הזה, התייחסויות שבהן הטמיע את התופעות שכלולות בו בדיון רחב יותר על תגובות היהודים. על סמך דבריו אטען כי התייחסות למעשים שמכונים "עמידה" במסגרת מגוון של פעולות אנושיות יכולה להניח בסיס איתן לבחינה מעמיקה שלהן.

* * *

בסוף שנות השבעים נדרש באואר, כמו חוקרים אחרים, לדיון בהיקפן ובתפקידן של העמידה והלחימה היהודית בתקופת השואה.¹⁶ למול הקולות שטענו כי ההתנגדות היהודית בשואה הייתה תופעה זניחה, גרס באואר בספרו "היבטים היסטוריים" כי ה"עמידה" הייתה אף היא סוג מסוים של התנגדות וכלל בה "כל פעולה קבוצתית שננקטה בהכרה

¹⁴ במסגרת זו נבדקו בספטמבר 2021 קרוב ל-300 מאמרים המופיעים ברמב"י (רשימת מאמרים במדעי היהדות של הספרייה הלאומית) העוסקים בעמידה, אלא שרובם הגדול עוסק בתפילת העמידה. יש להדגיש כי גם כאשר אנו דנים בקטגוריות מושגיות ייחודיות לתקופה זו – כגון "יודנט" – הדיון ההיסטורי הוא לרוב חלק משיח רחב הרבה יותר על הנהגה יהודית, אוטונומיה יהודית, שיתוף פעולה עם משטרים עוינים ליהודים וליהדות ועוד.

¹⁵ ראו למשל: Michael Marrus, "Jewish Resistance to the Holocaust", *Journal of Contemporary History*, 30, 1 (1995), pp. 83–110; Steven Katz, *Holocaust Studies: Critical Reflections*, New York: Routledge (2019), pp. 233–266.

¹⁶ ראו לדוגמה: ישראל גוטמן, "האומנם בנליות של הרוע? בעקבות ספרה של חנה ארנדט 'אייכמן בירושלים'", בתוך: סוגיות בחקר השואה: ביקורת ותרומה, ירושלים: מרכז זלמן שזר ויד ושם, (תשס"ט), עמ' 181–207; שאול אש, "קידוש החיים בתוך החורבן: על הגדרתה של תקופת השואה", בתוך: ישראל גוטמן וליוויה רוטקירכן (עורכים), שואת יהודי אירופה: רקע, קורות, משמעות, ירושלים: יד ושם (תשל"ג), עמ' 255–268.

כנגד חוקים, פעולות או כוונות ידועות או משוערות של הגרמנים ועוזריהם שמגמתם לפגוע ביהודים.¹⁷ לצד פעולות של התנגדות מזוינת במזרח אירופה ובמערבה בחן באואר בחיבורו זה גם את "ההתנגדות שלא בכוח הנשק", ניתח עשייה חינוכית, דתית, פוליטית ותיעודית, ובחן פעולות סעד ו"פעולה ספונטנית, בלתי מאורגנת של יהודים [כ]ביטוי אמתי של התנגדות לחוקי הנאצים".¹⁸ תפיסה זו מופיעה גם בספרו "תגובות בעת השואה: ניסיונות עמידה, התנגדות, הצלה", אשר הציג את ריבוי מעשי ההתנגדות היהודית בשימת דגש על שמירה על המורל לצד פעולות לוחמה ממשיות.¹⁹

ברם עשרים שנה אחר כך, בספרו "הרהורים על השואה", ביקש באואר לנסח הגדרות מדויקות יותר. בספרו זה טען כי יש לדון גם במעשי התנגדות של יחידים, ביקש להמיר את המושג "גרמנים ועוזריהם" ב"גרמנים ומשתפי הפעולה שלהם" ועמד על חשיבות הרכיב של "הישרדות יהודית בעלת משמעות".²⁰ לאור תיקונים אלו, על פי הגדרתו המחודשת של באואר בראשית שנות האלפיים, "עמידה" היא כלל הפעולות של קבוצות או של פרטים אשר נעשו בהכרה כנגד חוקים, פעולות או כוונות ידועות או משוערות של הגרמנים ומשתפי הפעולה שלהם שנועדו לפגוע ביהודים (או במה שכונה הרוח היהודית), ואשר שירתו הישרדות משמעותית (ממשית או מדומיינת) של הפרט היהודי או של החברה היהודית.

כפי שניתן לראות, הגדרה יסודית מעודכנת זו של באואר אינה מתייחסת בהכרח לתגובות מזוינות או שאינן מזוינות, אלא מציגה מסגרת כוללת לתגובות היהודים על המעשים הקיצוניים שנעשו נגדם בשואה, ובכללן תגובות אנושיות בסיסיות של מאבק (fight), בריחה (flight) או קפיאה (freeze).²¹ דיון כזה מסרב לדרג את מגוון התגובות של היהודים ולהעמיד את המחאה למשל מעל האי-ציות אך מתחת למרה. נטרול המדרג הערכי לכאורה של פעולות שונות מחליץ את הדיון מרבדיו המוסריים ומאפשר לדון בהן באופן היסטורי וביקורתי.

זאת ועוד, הגדרה זו מניחה את קיומה של שונות מתמדת אשר אפיינה את התגובות היהודיות בשואה: לאורך שנות המלחמה סיגלו לעצמם פרטים וארגונים מעשים ופעולות בהתאם למציאות המשתנה והאופן שבו הבינו אותה. לפיכך דיון בכלל הפעולות שנקטו קבוצות ופרטים כנגד חוקים, פעולות או כוונות (ידועות או משוערות) מאפשר ואף דורש לבחון את תודעת היהודים, כלומר את האופן (המשתנה) שבו הם עצמם הבינו את

¹⁷ יהודה באואר, השואה: היבטים היסטוריים, תל אביב: מורשת (1982), עמ' 119.

¹⁸ שם, עמ' 118–133, ובייחוד עמ' 126, 130.

¹⁹ יהודה באואר, תגובות בעת השואה: ניסיונות עמידה, התנגדות, הצלה, תל אביב: משרד הביטחון (תשמ"ג).

²⁰ יהודה באואר, הרהורים על השואה, ירושלים ובאר שבע: יד ושם ומכון בן-גוריון לחקר ישראל (תשס"ח), עמ' 127–128.

²¹ מונחים אלו לקוחים מתחומי הפיזיולוגיה והפסיכולוגיה ומתייחסים למנגנוני התגובה לנוכח אימים; הם יכולים לשמש תבניות כלליות, מתוך הדגשת נושא הקפיאה, שעדיין לא נידון דיו בחקר השואה.

המתרחש סביבם. בכך באואר טוען כי לא עצם המעשה הוא שמגדיר את מהות הפעולה, אלא תודעתו של עושה המעשה. לדוגמה, המשך כתיבתה של יצירה ספרותית במציאות הכיבוש יכלה להיות לאדם אחד תגובה טבעית כנשימה, ולאחר – מעשה מובהק של התנגדות; ובמציאות אחרת הייתה יכולה אותה פעולה לקבל משמעות אחרת.²²

שינוי מתמיד זה של תגובות היהודים בשואה, ובכללן אלו שכונו "עמידה", מונח ביסוד הגדרתו המחודשת של באואר. מאחר שהמדיניות האנטי-יהודית התפתחה והחמירה לאורך השנים ויושמה בפועל באופן שונה ברחבי אירופה, חלו תמורות גם בתגובות היהודים. פירוש הדבר הוא שבשנים הראשונות לשלטונה של גרמניה הנאצית ברחבי אירופה יש לבחון פעולות שהיו בגדר קריאת תיגר על האידיאולוגיה הנאצית ועל ניסיונותיה להנהיג סדר אנושי חדש באירופה; רק לאחר מכן, עם התפתחות המדיניות האנטי-יהודית והבשלת הרצח ההמוני של היהודים, יש לכלול בתגובות על השואה גם פעולות ששאפו לחבל במעשי ההשמדה עצמם.

כך למשל יקדם עיסוק בשנותיה המוקדמות של גרמניה הנאצית את בחינתם של ניסיונות לשמר את רוח האדם היהודי כיהודי וכאדם או של מקרים שבהם יהודים ולא יהודים כאחד פעלו לאור ערכי סולידריות ומוסר למיניהם. ואולם ככל שהחריפו הצעדים הממשיים כנגד יהודי אירופה לבשו גם התגובות שלהם צורות חדשות וכללו מאמצים לפעול כנגד ההשמדה, אם במעשי הצלה ואם בלחימה מזוינת, אשר שירתו הישרדות משמעותית (ממשית או מדומיינת) של הפרט היהודי או החברה היהודית. במילים אחרות, ניתן להבחין בין תגובות שעוררה האידיאולוגיה הנאצית, ובכללן ניסיונות להישרדות משמעותית באמצעות שימור רוח האדם, ובין תגובות על השמדת היהודים, ובכללן ניסיונות להישרדות משמעותית מסוג אחר על ידי שמירה על חיי היהודים או פגיעה בפעילות האנטי-יהודית. מסגרת חדשה-ישנה זו שהציב באואר אף מאפשרת העלאת שאלות חשובות נוספות, ובהן לדוגמה: באיזו מידה הייתה התגובה הנידונה המשך לחיים שקדמו למשבר ובאיזו מידה הייתה תוצאה של המשבר עצמו? האם מדובר בתגובה מתוכננת ומודעת, או שמא בתגובה ספונטנית? עד כמה הייתה חריגה התגובה הזאת? האם יהודים נוספים (באותו מרחב גיאוגרפי או בעלי אותם מאפיינים דמוגרפיים) פעלו אף הם באופן דומה? האם הייתה התגובה פעולה של פרט, של יחידים, של קבוצות או של המון? מענה על שאלות אלו יוכל למשל להורות על אותן תגובות אשר היו נפוצות יותר בקהילות מסוימות, בגילים מסוימים או במגדר מסוים. השבת הדיון באותן פעולות שכונו "עמידה"

²² השוו למשל את שירו של שמואל מרביל "רחוב" (די גאס), איז"ש, M.10.AR/II.352, לשירים שכתבו יהודים אחרים בתקופת השואה. באופן דומה, החלטתם של שלושת חברי היודנרט בקוסוב לחכות לגרמנים (בעודם מייצעים לחבריהם להסתתר), שבאואר מצטט אותה בכתביו, הייתה בעלת משמעות ייחודית לנוכח ההקשר, בהשוואה עם מקרים אחרים שבהם התייצבו יהודים לפני הגרמנים. באואר, היבטים היסטוריים, עמ' 132; הנ"ל, הרהורים על השואה, עמ' 143-144.

לקטגוריות היסטוריות שטבע באואר יכולה אפוא לתרום להבנה טובה יותר של התנהגות הפרט והחברה בתנאי קיצון ולאופן שבו הבשילו הפעולות על שלל צורותיהן השונות.

הכללת המושג "עמידה" בניתוח תגובות היהודים יכולה להתגבר גם על אחת המכשלות המרכזיות של מושג זה כמושג מוסרי א־היסטורי, והיא שהדיונים עליו עוסקים בו במנותק מהמציאות ההיסטורית המורכבת שבה נעשו בפועל מעשים אלו. מדיונים כאלו עלולה להיווצר רשימה ארוכה של פעולות מרשימות שנקטו יהודים בתקופת השואה בלי שיהיה להן הקשר רחב ומאוזן ובלי שתהיה אפשרות לדון בהן באופן ביקורתי. באואר ואחרים היו ערים לסכנה זו (שבאה לידי ביטוי כבר בחילופי הדברים בין טרונוק לדבורז'צקי), ובאואר הזהיר מפני "תרועת ניצחון" מסולפת שתעסוק רק בהיבטים הללו של תגובות היהודים בשואה: "סיכום כזה עשוי לסלף את התמונה לחלוטין. הוא עשוי להציג לפנינו עולם הזוי, נוסטלגי, מתוק עד בחילה ולא את המציאות של השואה".²³ הטמעת הפעולות הנכללות ב"עמידה" במסגרת רחבה של תגובות יכולה אפוא למנוע גם את המדרון החלקלק הזה ולאפשר את ניתוחן בהקשר רחב של חידלון ועשייה גם יחד.

חשוב אולי הרבה יותר לתפיסתו היסודית של באואר הוא שהגדרה זו יוצרת גם מסגרת ממשית לדיון בתגובותיהם של לא־יהודים למדיניות הנאצית בתקופת השואה. כך למשל היא מאפשרת לדון במחאותיה של חסידת אומות העולם הצרפתייה ד"ר אדלאיד אובאל (Adélaïde Hautval), אשר הצהירה בכלא בורז' (Bourges) כי "היהודים הם בני אדם כמו כולנו". לד"ר וירטס (Wirths), אשר שאל אותה בכלוק 10 באושוויץ אם אינה רואה שהיהודים שונים ממנה, ענתה: "במחנה הזה יש אנשים רבים ששונים ממני. אתה למשל". מעשה זה אינו מוגדר "עמידה", כי לא יהודי הוא שעשה אותו, אבל הוא בהחלט נכלל בהגדרתו הכוללת של באואר כמאבק להישרדות אנושית משמעותית, הקורא תיגר על האידיאולוגיה הנאצית הגזענית.²⁴

זאת ועוד, הגדרה זו אף יכולה לאפשר מסגרת השוואתית לתגובות אנושיות דומות ושונות על מעשי רצח עם אחרים בתולדות האנושות. לא אוכל להעמיק כאן בניתוח של תגובות אלו, אך המסגרת הקונספטואלית הכללית מאפשרת התייחסות לתגובות דומות ושונות של בני אדם במצבים כאלה: נזירים בודהיסטים המשיכו להתפלל בזמן הטבח בנאנג'ינג (Nanjing);²⁵ ד"ר איליאס פילאב (Ilijaz Pilav) המשיך לטפל בחולים בזמן הטבח בסרבניצה (Srebrenica) אף על פי שהיה יכול להתפנות וביצע אלפי פרוצדורות

²³ שם, עמ' 150. ראו אזהרה דומה גם בעמ' 172.

²⁴ Mordecai Paldiel, *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews during the Holocaust*, New Jersey: Ktav (1993), pp. 62–64.

²⁵ ג'אנג שיי־יון, ג'אנג ליי־חונג וואנג ויי־זינג (עורכים), *ההיסטוריה של טבח נאנג'ינג* (תרגום: עודד פלד), חבל מודיעין: דביר (2020), עמ' 184.

אף שלא הוכשר להן; Van Chhuon²⁶, ראש הכפר Kuok Snuol בקמבודיה, הצליח להגן מפני הקמר רוז' על הכפר שאליו נשלח ובמשך כשנתיים נמנע מלדווח על החבאת מזון ועל חוסר נאמנות לכאורה של תושבי הכפר;²⁷ והאחים גיסימבה (Gisimba) לא רק הצילו כ-400 ילדים ברואנדה, אלא גם לימדו אותם ערכים אנושיים בעיצומו של הרצח. כך למשל תיאר דאמאס גיסימבה בעדותו למוזיאון השואה בווינינגטון:

הם [אנשי המליציות] ביקשו מהילדים להתחלק לשתי קבוצות: ההוטו בצד אחד והטוטסי באחר. אבל הילדים – כמו שתמיד לימדתי אותם – היו כמו [גוש] אחד. הם צריכים להיות מאוחדים. הם לא רצו להיפרד. והיה קשה למליציה להפריד ביניהם, כי הם לא הכירו אותם. הם הביטו בפנים שלהם, אבל פנים של ילדים יכולים לפעמים להיראות דומים. הם ניסו שוב פעמים רבות, אבל הילדים המשיכו לסרב והתנהגו כמו אחים אמיתיים.²⁸

התייחסותו המוקדמת של באואר לאותן פעולות שכונו "עמידה" כחלק מהקשר רחב של תגובות אנושיות על מעשים קיצוניים פותחת אפוא פתח לדיון מקיף ומעמיק שהמושג המקורי אינו מאפשר. דיון זה מתבסס על התודעה שביסוד התגובה והוא מייתר את הצורך בקטלוג היררכי של התגובות הנידונות ואת הצורך להתייחס לשינוי המתמיד שחל בהן. זאת ועוד, הוא חובר ליכולת לנתח מעשים שעשו בשואה יהודים ולא־יהודים ואף מעשים של פרטים וקהילות שמצאו את עצמם במציאות של רצח עם.

האם יש היבטים ייחודיים לתגובות היהודים? ייתכן; לא זה המקום להרחיב על כך. היבטים ייחודיים אלו יכולים לנבוע מהיותה של השואה חסרת תקדים, מאופייה של הקהילה היהודית כפי שהתגבשה במשך אלפי שנים או משלל גורמים אחרים, אך קשה לטעון שהם נגזרים מעצם קיומו של המושג "עמידה". בסופו של דבר, ולאחר עשרות שנים של מחקר על אודות תקופת השואה, נראה כי הגענו זה מכבר לשלב שבו חסרונותיו של מושג זה עולים על יתרונותיו. גם הצורך להדגיש ולהדגים את קיומן של אותן תופעות "עמידה", הצורך שבעטיו גובש המושג מלכתחילה, כבר נעלם מהשיח האקדמי. ממש כפי שעולם המחקר השתחרר מקטגוריות מוסריות אחרות, הגיע הזמן למקם את מעשי ה"עמידה" בתוך כלל התגובות האנושיות לתקופת הקיצון של השואה ולראותם במסגרת הגדרתו המתוקנת של באואר: כלל הפעולות של קבוצות או של פרטים אשר נעשו בהכרה כנגד חוקים, פעולות או כוונות ידועות או משוערות של הגרמנים ומשתפי הפעולה שלהם שנועדו לפגוע ביהודים (או במה שכונה הרוח היהודית), ואשר שירתו הישרדות משמעותית (ממשית או מדומיינת) של הפרט היהודי או החברה היהודית.

²⁶ ראו את עדותו על בחירתו להישאר ופרדתו מאחיו: <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/dr-ilijaz-pilav>.

²⁷ Karolina Strozek and Dovi Seldowitz, *Unknown Heroes of Cambodia: Stories of Rescue from the Cambodian Genocide*, B'nai B'rith (2019), pp. 8–9.

²⁸ דקה 7:10 בעדותו של גיסימבה בסרטון על רצח העם ברואנדה: <https://www.ushmm.org/genocide-prevention/countries/rwanda/video-defying-genocide>.